

СОЦІАЛЬНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ МОВЛЕННЕВОГО АКТУ В КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ

Поліщук Н.П.,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті розглянуто питання диференційного підходу до проблеми комунікації, яка забезпечує створення, сприйняття та розуміння тексту. Вивчено закономірності породження та сприйняття мовленнєвого повідомлення (тексту). Висвітлено проблеми мовленнєвого спілкування, виявлено напрями в дослідженні тексту.

Ключові слова: комунікація, висловлення, текст, мовленнєва діяльність, реципієнт.

В статье рассмотрен вопрос дифференцированного подхода к проблеме коммуникации, которая обеспечивает создание, понимание и восприятие текста. Изучены закономерности порождения и восприятия речевого сообщения (текста). Освещены проблемы речевого общения, определены направления в исследовании текста.

Ключевые слова: коммуникация, высказывание, текст, речевая деятельность, реципиент.

The article deals with differentiating the problems of communication, including creating and understanding texts. The regularities of generating and understanding verbal messages (texts) are studied, as well as problems of verbal communication dealt with in text linguistics.

Key words: communication, utterance, text, speaking activity, recipient.

Мова, як відомо, є важливим засобом людського спілкування, за допомогою якого люди обмінюються думками та досягають взаєморозуміння. У сучасній лінгвістичній літературі вже знайшло загальне визнання те, що мовна комунікація, тобто спілкування між людьми в суспільстві, відбувається не за допомогою окремих ізольованих одиниць, а у формі цілих висловлювань, починаючи з речення і закінчуючи текстом. Всі аспекти тексту оригіналу пов'язані між собою. Водночас обробляється граматична, лексична, стилістична, загальнотекстова, а також комунікативна інформація. З розширенням сфери впливу засобів масової комунікації, усвідомленням необхідності диференційного підходу до тієї чи тієї аудиторії актуальними є не тільки проблеми семантичної або формальної організації висловлення, а також питання комунікативного плану, вивчення умов, що забезпечують створення та сприйняття розуміння тексту.

Мета роботи — комплексне вивчення закономірностей сприйняття мовленнєвого повідомлення (тексту). Специфіка психолінгвістичного підходу полягає в розгляді тексту як одиниці комунікації, як продукту мовлення, детермінованого потребами спілкування. Звісно, що в процесі контактування один із учасників намагається певним чином змінити поведінку або стан іншого. Перше виявляється в тому, що партнер по комунікації виконує якусь немовленнєву дію або відтворює відповідне мовленнєве повідомлення. Зміна стану передбачає зміну ставлення суб'єкта

до будь-якого об'єкта або явища, що, у свою чергу, може призвести до зміни поведінки. Таким чином об'єктивно, тобто незалежно від суб'єктів мовленнєвої діяльності, умови комунікації потребують, щоб мовленнєвий текст, який є основною одиницею спілкування, чинив і певний вплив.

Потрібний вплив можливий при дотриманні як мінімум двох умов: по-перше, має бути зроблений такий вибір мовних засобів, які б забезпечили адекватне втілення комунікативної програми; по-друге, реципієнт повинен сприймати текст адекватно задуму його автора, тобто ставитися до зображуваних фактів, як і сам автор.

Такий підхід до проблеми мовленнєвого спілкування зумовив виявлення двох напрямів у дослідженні тексту, перший з яких полягає у вивченні формування задуму тексту, другий — у сприйманні цього замислу реципієнтом. Вироблення процедур побудови тексту у зв'язку з його комунікативними завданнями — перетворення концепту (замислу) в текст — має і особливе значення для теорії масової комунікації, метою якої є побудова теорії мовленнєвого впливу. В дослідженнях цього напрямку відзначається, що текст являє собою ієрархією комунікативних програм і підпорядковується меті й діяльності, до якої він включений.

У процесі сприйняття тексту за розпізнаванням його значення (сприйманням інформації) надходить встановлення знакових відношень у межах тексту. Далі відбувається виявлення смислу останнього, який не може бути рівний

своєму зовнішньому вираженню в тексті, перш за все в кількісному аспекті. З одного боку, для розуміння тексту необхідно знати значно більше, ніж значення окремих слів, а з іншого — зберігати текст у пам'яті в тому обсязі, в якому він пред'являється реципієнту. Таким чином, стає цілком зрозуміло, чому в мовознавстві все більше уваги приділяється теорії мовленнєвої діяльності, предметом якої є аналіз саме тих чинників комунікації, котрі коріняться в соціальній взаємодії людей і спілкуванні, що є однією із її сторін. У зв'язку з цим постає дуже важливе питання теоретичного та практичного дослідження процесів сприйняття і породження мовленнєвого повідомлення.

Багато дослідників звертається до пошуку об'єктивних критеріїв і визначення того, наскільки адекватно реципієнт, відповідно до авторського задуму, розуміє текст; як індивідуальні особливості продуцента впливають на характер тексту; як індивідуальні особливості реципієнта впливають на успішність сприймання тексту.

Мовленнєва діяльність є одним із найважливіших елементів самого життя і людини зокрема. Вона є явищем соціальним за своєю зумовленістю та суттю. Соціальна зумовленість мовленнєвого акту та мовленнєвої діяльності є проявом того, що вони припускають наявність типових мовленнєвих ситуацій і контексту культури, які є загальними для всіх мовців. Структура мовленнєвого акту передбачає типового мовця. Варто підкреслити, що носій мови засвоює граматику, будову мови та її словниковий склад. Зокрема, під час перекладу граматика залежить від лексики (наприклад, граматичне значення словосполучення певної синтаксичної моделі може змінюватися залежно від слів, що вжиті у словосполученні), так само як і лексика залежить від граматичних моментів (наприклад, зміна типової сполучуваності слів може приводити до нового лексико-семантичного варіанта слова, тобто, фактично до утворення нового слова).

Лексика і граматика є тісно пов'язаними з жанрово-стилістичними проблемами, оскільки, наприклад, до стилістичних характеристик тексту належать і частота вживання певних слів, і використання певних граматичних форм та структур. У зв'язку з цим відбувається безперервне збагачення пасивного запасу слів та їх значень, що є соціально зумовленим і ніколи не переривається. Тому обов'язковим компонентом мовленнєвого акту та мовленнєвої діяльності мовця є реальна мова й загальна структура змісту інформації, які є соціальними та належать суспільству. Мова, як головна із знакових систем людини, є найважливішим засобом людського спілкування. Вона виникає в суспільстві, виконуючи найважливіші функції: висловлення думки та свідомості, збереження і передача інформації, а також є засобом спілкування або комунікації. Таким чином, мова

відтворює дійсність. Тільки на підставі цієї первинної функції вона актуалізується у мовленні, стає знаряддям комунікації між індивідами. Тобто мова розглядається як символічна система, і виступає як інтерпретант суспільства, а саме суспільство інтерпретується через мову.

Аналіз результатів дослідження, отриманих у мовознавстві на сьогодні, дозволяє дійти висновку про те, що вивчення мови як замкненої самодостатньої системи не може бути вичерпним і має розширюватися описом механізму її функціонування у процесі комунікації [3, 17–25]. Варто враховувати той факт, що комунікативна функція мови виконується за умови, якщо має місце деякий зміст, який є предметом комунікації. Цей зміст відображається у семантиці мовних одиниць, котрі використовуються в комунікації як її оперативні одиниці [8, 45]. Прагматичні компоненти при цьому співіснують з семантичними на всіх рівнях формування семантичного змісту мовного знака. Таким чином, тільки в комунікації реалізуються всі якості мови, починаючи від її звучання та закінчуючи складним семантичним механізмом однозначного вияву конкретних мовленнєвих актів [4, 24], що допомагає розглядати функціональну значимість цього явища у ході дослідження комунікативно-прагматичних аспектів функціонування. Оскільки вивчення мови як засобу спілкування, тобто мови в дії, у реальних процесах комунікації є особливістю комунікативно-прагматичного підходу до мовних явищ, що, у свою чергу, дозволяє досліджувати цю проблему у функціональному аспекті.

Прагматичний аспект аналізу граматичних категорій розробляється у загальному контексті прагматичного підходу до явищ мовної системи. При цьому варто враховувати, «що багатоспектна організація речення та синтаксична система — об'єктивні факти мовної дійсності» [5, 67], а також те, що вивчення мовної синтаксичної системи здійснюється з урахуванням цих аспектів, що дозволяє розглядати мовленнєві реалізації речення. Така система являє собою багаторівневе утворення та передбачає розгляд граматики у комунікативному аспекті, оскільки граматичні одиниці, як лінгвістичні знаки, разом із семантичною та синтаксичною функціями виконують і прагматичну, причому не ізольовано, а у складі речення-висловлення як цілісної системи.

Таким чином, граматичні структури відіграють важливу роль у процесі комунікації, формуючи структуру висловлення. Останнє є результатом взаємодії його власне семантичного (тобто пропозиціонального) змісту з прагматичною настановою, що дозволяє узагальнити та обійняти все те, що звичайно розуміють під мовленнєвою ситуацією, спрямованою на комунікацію.

Сукупність комунікативно-прагматичних факторів, яка створює соціо-психологічну ситуацію

конкретного мовленнєвого акту узагальнення і детермінує таким чином комунікативний одиницьний смисл висловлення, трактується як прагматична настанова. Центральним поняттям останньої є інтенція (комунікативний намір мовця), тобто спрямованість висловлення на вирішення визначеного мовного завдання спілкування. Ситуація мовленнєвого спілкування — необхідний для комунікативного акту координаційний апарат висловлення, оскільки комунікація в цілому реалізується в конкретних комунікативних актах, а елементарний комунікативний ряд «відправник—повідомлення—отримувач» виступає у ролі кванта комунікації. Якщо відсутній будь-який із цих компонентів, комунікативний акт не можливий. Важливим є те, що певна свобода вибору мовцем тих чи тих моделей мови є характерною особливістю комунікативного акту. Прагматика мовної одиниці змістовна. Якщо говорити про актомовленнєвий зміст висловлення як про такий, що відображає ситуацію комунікативного акту, то треба враховувати його суть. При цьому прагматичний зміст співвідноситься з певними формально-мовними та просто мовними показниками.

У сучасній лінгвістиці найбільш розповсюдженими є два категоріальні підходи до визначення прагматичного аспекту мови: 1) категорії, орієнтовані на мовця, які передбачають сприйняття ним висловлювання та можливості дати оцінку наданій інформації; 2) категорії, орієнтовані на співрозмовника, які передбачають вплив на слухача, особу до якої звернене це висловлювання, — адресата. Слід зазначити, що поняття адресанта, адресата і висловлення, що їх пов'язує, спрямованого адресантом у мовленнєвій інтеракції з адресатом, є центральними при будь-якому підході до побудови моделі комунікативного акту.

Розглядаючи ці категорії, треба визначити, що прагматика трактується як комунікативний аспект мови, орієнтований на дослідження кінцевого результату — ефекту мовної комунікації [4, 32]. У цьому разі реалізується функція впливу на одержувача інформації, що є кінцевою метою комунікації. Саме це треба враховувати під час розгляду комунікативно-прагматичного ефекту під час використання мовних одиниць. Прагматика досліджує вживання мовних одиниць у плані комунікації, що дає можливість мовцю впливати на слухача, тобто на особу, до якої звернене висловлення. Фактор адресата є при цьому визначальним моментом. Для найбільш адекватного здійснення свого наміру з метою безпосереднього впливу на слухача мовець добирає відповідні мовні форми. Це дозволяє формувати висловлення. Адресат при цьому виступає як особа або група осіб, якій спрямовується висловлення. З іншого боку, треба зосередити увагу на суб'єктивному фак-

торі, тобто коли мовець займає головну позицію. Якщо семантика моделює відношення між мовними знаками, то прагматика вивчає відношення між знаками та тими, хто їх використовує. Цей фактор має важливе значення під час розгляду прагматичного аспекту в процесі комунікації. Очевидно, що категорія суб'єкта розглядається як центральна категорія прагматики, основа якої полягає в загальній якості мови — у суб'єктивності. Таким чином, можна розглядати відношення «мовець—мовний знак» [7, 54].

Розглядаючи поняття прагматичного суб'єкта, можна виділити на формально-граматичному рівні граматичний суб'єкт — підмет речення. Треба враховувати, що кожен член речення є носієм двох значень: граматичного та комунікативного, що дозволяє вивчати взаємозв'язок між граматичною та комунікативною структурою суб'єктно-предикатних значень. При цьому під предикацією треба розуміти відношення даного змісту, даного предмета думки до дійсності, яке має місце в реченні (на відміну від словосполучення).

Суб'єктно-предикатні відношення, які на комунікативному рівні виникають між двома членами висловлення, є комунікативним суб'єктом (темою) та комунікативним предикатом (ремою).

У повному своєму вияві комунікативна структура містить обидва елементи — тему (тобто те, що є предметом повідомлення) та рему (тобто те, що повідомляється про цей предмет). Таке речення є комунікативно двочленним (дилемою) [2, 49]. Стан двочленності фрази знаходить подальший розвиток під час розгляду інформативної значимості компонентів, які є складником фрази, при цьому суб'єктна частина оцінюється як дане (тематичне, відоме), а предикатний член — як нове (рематичне, невідоме, більш важливе) [5, 13]. Комунікативний рівень розкриває інформативний аспект висловлення та показує, для чого повідомляється дане висловлення.

Будь-який член речення може входити як у тему (включно «ситуативні елементи» теми), так і в рему, тобто в ядро повідомлення, яке, у свою чергу, може супроводжуватися безпосередньо незалежними від нього елементами, що не є метою повідомлення, але мають різну міру комунікативного динамізму, тобто спроможність просувати повідомлення [6, 67]. Під «ситуативними» елементами теми розуміють умови, за яких відбувається повідомлення та на фоні яких воно розвивається.

У цілому слід зазначити, що функціонування мови можливе з урахуванням комунікативних особливостей, які дозволяють розглядати комунікативно-прагматичні відмінності вживання мовних одиниць та їх використання у мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веденина Л.Г. Французское предложение в речи / Л.Г. Веденина. — М. : Высшая школа, 1991.
2. Гак В.Г. Коммуникативные трансформации и системность средств логического выделения во французском языке / В.Г. Гак // Филологические науки. — X., 1975. — С. 49–53.
3. Каменская О.Л. Текст и коммуникация / О.Л. Каменская. — М. : Высшая школа, 1990.
4. Коншанский Г.В. Контекстная семантика / Г.В. Коншанский. — М. : Наука, 1980.
5. Минкин Л.М. К вопросу о многоаспектности предложения и композиции языковой синтаксической системы / Л.М. Минкин // Иностранные языки в школе. — 1980. — С. 15–19.
6. Реферовская Е.А. Лингвистические исследования структуры текста / Е.А. Реферовская. — М. : Просвещение, 1983.
7. Степанов К.С. В поисках прагматики / К.С. Степанов // Известия АН СССР. — 1981. — № 4. — С. 325–332.
8. Сихнарович А.Н. Семантические аспекты коммуникативной функции языка / А.Н. Сихнарович // Язык как коммуникативная деятельность человека. — М. : Наука, 1987. — С. 26–30.
9. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика / Р. Якобсон // Структурализм — «за» и «против». — М., 1975. — С. 193–230.